

Máthé Katalin

Laudato si'

Útikalauz szkeptikusoknak a hit felé

Az új évezredben, annak ellenére, hogy beteljesült a nyugati kultúrában évszázadok óta élő vágyódásunk a tudomány és a technológia kézfogásából születő jólétre, kevés szellemi útmutató született a közösség vagy az egyén számára a „jó élet”, Arisztotelész kifejezésével az eudaimonia (εὐδαιμονία), megalapozásához. Ferenc pápa 2015 júniusában közzétett, magyarul *Áldott légy: a közös otthon gondozása* című körlevele az egyik legteljesebb ilyen céllal íródott egyetemes jelentőségű mű. Legfőbb üzenete, hogy az emberi élet anyagi határai között elménk korlátosságát is fel kell ismernünk, ami által megnyílván a hit felé saját sorsunk és értékeink is új értelmet nyerhetnek.

BEVEZETÉS

A 2015 júniusában a Vatikánban közreadott *Laudato si': De Communi Domo Colenda* [Áldott légy: a közös otthon gondozása] címet viselő pápai körlevél az utóbbi évtized egyik legnagyobb nemzetközi visszhangot kiváltott, ikonikus fenntarthatósági manifesztója. Jelen írás arra vállalkozik, hogy kontextusba helyezze ezt a nagyon komplex érvelési rendszerre építő és az eddig ismert műfaji határokat túllépő művet annak érdekében, hogy a benne közölt üzenet közelebb kerüljön mindazokhoz, akik támpontokat keresnek úgy a jelen globális környezeti krízis értelmezéséhez, mint az arra lehetséges megoldások felé közelítéshez.

E tanulmány szerzője egyrészt az enciklikát tézisei alapján a fenntarthatóság szakirodalmának klasszikusainak sorában helyezi el. Másrészt, a pápai körlevél két sajátosságát különíti el, amelyek illusztrálására a vallási és az ökológiai értekezéseken kívüli példákat hoz. Itt hangsúlyozandó, hogy ez a fajta kiemelés

nem az enciklika leegyszerűsített változatát kívánja létrehozni, hanem a tőle műfajilag különböző irodalommal való párhuzamba állítással bemeneti pontokat nyitni azok számára, akiket annak ellenére, hogy Ferenc pápa felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül „a bolygón lakó minden emberhez”¹ fordul, kevésbé szólít meg.

A PÁPAI KÖRLEVÉL KIEMELT TÉZISEI

Ferenc pápa egyik itt kiemelt megállapítása, hogy a jelen globális krízishelyzet nem oldható meg annak a megközelítésnek – az ő kifejezésével élve a tudományos-technológiai paradigmának – a kizárólagos alkalmazásával, amely azt előidézte. A probléma összetettsége és súlyossága szükségessé teszi az emberi tudás-tapasztalat minden formájának latba vetését, hogy még idejében a megoldás útjára léphessünk.² Meg kell tanulnunk a tudománytól különböző világmegismerési módok értékét felismerni, és mernünk kell alkalmazni azokat. A természettudományok és a technológia mellett azonos értékkel kell támaszkodnunk a vallásokból, a filozófiából, az irodalomból és általában az alkotó műfajokból származó bölcsességre és szépségre is.³ Fontos kitétel, hogy a pápa a vallást tartja ennek a párbeszédnek a létrejöttéhez segítő leghatékonyabb eszköznek.⁴

Az enciklika másik itt hangsúlyozott tézise – amely szoros összefüggésben van az előzővel –, ahogyan azt Ferenc pápa elődjétől, XVI. Benedektől idézi: „A teremtettség eltérőzlése akkor kezdődik, amikor már nem ismerünk semmilyen tekintélyt magunk felett, hanem csak saját magunkat látjuk”,⁵ illetve saját szavaival: „Isten helyére akartunk lépni, és megtagadtuk, hogy korlátozott

¹ Ferenc pápa 2015: 3.

² Ferenc pápa 2015: 61.

³ Ferenc pápa 2015: 111, 112.

⁴ Ferenc pápa 2015: 63.

⁵ Ferenc pápa 2015: 6.

lényeknek ismerjük el magunkat.”⁶ Számos szellem- és tudományfilozófiai/történeti iskolateremtő mű született annak a folyamatnak a bemutatására, ahogyan a tudomány fokozatosan száműzte az emóciókat, a mítoszt, a szimbolikus gondolkodást berkeiből, amelyhez hasonló szelekcióval az inkvizíció máglyáin égtek el a spiritualitás nemkívánatosnak tartott elemei. Ezt a problematikát a pap-nyomozó Brown atya figuráját megalkotó Gilbert Keith Chesterton (1874–1936) angol kritikus és teológus fogalmazta meg talán a legkifejezőbben egyik legnagyobb hatású munkájában, a magyar fordítással egyelőre nem rendelkező *Orthodoxy*-ban: „Nem az az örült, aki elvesztette józan esztét. Az örült az, aki mindent elvesztett a józan esztét kívül.”⁷

Az „útikalauz” üzenete

Az útikalauz kifejezést a szerző a vallási vezetők megnyilatkozásaitól teljesen különböző, populáris kultuszból kölcsönözte, amely először 1978-ban a BBC 4 rádió által sugárzott rádiójátékként látott napvilágot, eredeti angol címén *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*, amelyet a magyar közönség *Galaxis útikalauz stopposoknak* címen ismer. Az idők során organikus módon mesefolyammá dagadt abszurd történetssorozat az angol író, Douglas Adams (1952–2001) elméjében fogant meg, aki kezdeti ellenérzései után magát is meglepve az élete során tömegcikké váló különböző médiumokon keresztül kapcsolódott lelkes közönségéhez.

Az itt *útikalauzként* rövidített filozofikus fantáziavilág szolgál példaként arra, hogy a művészetek szabad asszociációkra épülő intuitív gondolkodását és kommunikációs csatornáit használva a valláson-miszticizmuson túl milyen más módokon is ugyanarra a meggyőződésre juthatunk. Ráébredhetünk, hogy léteznek az intelligenciának az emberi elmét meghaladó formái, amelyekre kevés befolyásunk van; hogy az ilyen dimenziókkal való találkozásunk más megvilágításba helyezheti életünket, addigi meggyőződéseink és értékeink

⁶ Ferenc pápa 2015: 66.

⁷ SOLOMON 2002: 6.

megkérdőjeleződhetnek. Szembesülünk azzal, hogy a világnak a korlátos emberi elme alapvetései számára való feldolgozásából származó biztonságérzetünk nem jelent számunkra valós menedéket.

Szkeptikusoknak

A „szkeptikusoknak a hit felé” szókapcsolat a filozófia világába vezet. A Texasi Egyetem néhai filozófiaprofesszora, Robert C. Solomon (1942–2007) egyik késői, az Oxford University Press gondozásában *Spirituality for the Skeptic: The Thoughtful Love of Life* [Spiritualitás szkeptikusoknak: az élet megfontolt szeretete] címmel 2002-ben megjelent könyvében bemutatott, korunkban inkább technikai-intellektuális jelleget öltött filozófiának a szó eredeti értelem-ben vett megközelítése. A kéttagú kifejezés, az ógörög φιλοσοφία (philosophia), amelyet magyarra „a bölcsesség szereteteként” fordítanak, egyrészt a „filia” (φιλία), a valami iránti vonzódás, illetve a „sophia” (σοφία), a mesterségbeli tudás – ez utóbbi kapja a bölcsesség jelentéstartalmat – elemből tevődik össze.

Ez az értekezés Solomon korábbi filozófiatörténeti műveinek újragondolásából született, személyes elemeket is tartalmazó beszámolója, amely nagy filozófusok és filozófiák példáin keresztül mutatja be, hogy ő maga szkeptikusként hogyan érkezett el a spiritualitáshoz, ezáltal nyerve vissza kapcsolatát a Ferenc pápa által is említett magasabb dimenziókkal. Solomon saját megfogalmazásában:

„Rájöttem, hogy a kritikai gondolkodás túlzásba vitele a filozófiában pusztítóan hatott az érzelmi kötődésre, a személyes odaadásra és az elhivatottságra, amely minden vallás közép-pontjában áll [...] A spiritualitás alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a filozófia szélesebb, befogadóbb felfogásáról beszéljek, amelyet mindig is kerestem [...] A spiritualitás felfogásom szerint magában foglalja az érzelmeket és a racionalitást, a filozófiát és a vallást egyaránt [...] Ma már úgy gondolom, hogy ez az, amiről a filozófia, a bölcsesség szeretete valójában szól.”⁸

Az értékválságok és a vallások kapcsolata

A nyugati filozófia egyik fontos kérdése Isten ideájának meghatározása. Ugyan a zsidó-keresztény kultúra az elmúlt két évezred során az egyetlen Isten létezésére és tulajdonságainak leírására definíciók sokaságát adta, ezek az egymástól nagyon különböző megközelítések abban az egy pontban egyetértenek, hogy Isten létezése az univerzum és ezáltal benne emberi élet értelmét-értékét is adja.

A Biblia szinte minden lapján olvashatunk arról üzenetet, hogy Isten morális lény, aki törvényeket adott nekünk – a *tízparancsolaton* túl a tanítások mind-egyike az erényes életvezetéshez szolgál támpontokkal. Isten nem az univerzum semleges mozgatóereje, hanem a végső ítélkező, az a legfelsőbb hatalom, aki gondoskodik rólunk, és igazságot szolgáltat – jutalmazza a jót és megbünteti a gonoszt.

A minden korban jelentkező értékválságok a vallások mint társadalmi értékadók számára fontos kihívások; a legtöbb vallási reformra adott történelmi helyzetben jelentkező krízisre adott válaszként is tekinthetünk. Jelen korunk legfontosabb, globális léptékű válsága természeti és ezzel együtt társadalmi-kulturális környezetünk gyors ütemű degradációja, amely tény az 1960-as években tudományos érvényt nyert felismerését rögtön kísérték annak orvoslására meginduló társadalmi, ezen belül vallási megmozdulások is.

Lynn White radikális tézisei és az ökoteológia műfajának megszületése

Ahogy az ökológiai problémákat feltáró kutatások az 1960-as években az egyetemek és a kutatóintézetek falain belülről indultak, úgy annak megállapítása, hogy a környezeti válság valójában egy mélyebb gyökerű etikai válság tünete, szintén akadémiai berkekből indult – a környezetünk védelmére született megnyilvánulások arra a korra jellemző, a mai alaphanghoz képest jóval harciasabb-támadóbb hangnemében.

Az első mérföldkőnek számító, méltató és elmarasztaló kommentárok lavináját egyaránt elindító ökoteológiai értekezés a jeles amerikai

egyetemek középkorra szakosodott hittudós végzettségű történészprofesszorától, Lynn Townsend White Jr.-tól (1907–1987) származik, aki téziseit először 1966 karácsonya idején az Egyesült Államok legpatinásabb tudóstársasága, a Természettudományok Haladását Támogató Amerikai Egyesület (American Association for the Advancement of Science) előtt adta elő, amelyek 1967 elején a társaság gondozásában megjelenő *Science* folyóirat hasábjain *The Historical Roots of Our Ecological Crisis* [Ökológiai válságunk történeti gyökerei] címen kerültek a nagy nyilvánosság elé.

White e cikkében közölt radikális nézetei a középkor szellemiségének rekonstruálására irányuló kutatásain alapultak, amelyek fókuszában a technológiai fejlődés állt. Kollégáival ellentétben nem az írásbeli, hanem a tárgyi emlékek alapján igyekezett azt az általános képet megváltoztatni, amely a középkori közgondolkodás fő meghatározóinak a teológiai és lovagi eszményeket tekintette. Ehelyett a kereszténységben a technológia nyugati kultúrában bekövetkezett kiemelkedően gyors fejlődésének fő ösztönzőjét látta.

E pusztán ötoldalas cikk tartalmának ismerete lehetővé teszi Ferenc pápa enciklikájának árnyaltabb megértését is, ezért itt azt részleteiben ismertetjük. White abból indul ki, hogy a nyugati kultúra a természetet két fő módon közelíti meg: az arisztokratikus körökben művelt elméleti tudomány és az alacsonyabb társadalmi rétegekben gyakorolt kísérletező technológia által. Az addig teljesen különböző ambíciókból táplálkozó két diszciplína frigyre lépése a 19. század közepén lezajlott demokratikus forradalmak sora után történt meg, amelyek egyesülten olyan mértékű környezetalakító tényezővé váltak, amely civilizációnk túlélését fenyegeti.

White az ipari forradalom kezdetét a 10. század elejére teszi, és Nyugat-Európa országainak gyarmatosító sikereit kiemelkedően magas technikai kultúrájukkal hozza összefüggésbe. A folyamatos fejlődés ideája az érvelése szerint keresztény axióma – a kereszténység a héber teremtményszt vette át, amelynek az addigi ciklikus időtudattal szemben volt meghatározott kezdete, és lineárisan haladt előre. A *Teremtés könyvének* tartalmával kapcsolatban megfogalmazott gondolatai White cikkének leginkább vitatott és legtöbbet idézett mondatai:

„A kereszténység a legantropocentrikusabb vallás, amelyet a világ valaha látott. Az ember nagymértékben osztozik Isten természet feletti transzcendenciájában. A kereszténység megalapozta az ember és a természet dualizmusát és Isten akarátát, hogy az ember a természetet saját céljaira használja ki.”⁹

Ugyan a környezettudatosság történetének felvázolásában White önmaga is utal kitöltetlen hézagokra, amelyek tisztázásával ma már sok tételét meghaladottnak tekintjük, a cikkben közölt tézisei időtálló módon is forradalmian hatottak, aminek köszönhetően White néhány következtetése Ferenc pápa enciklikájában is alapvetésként szerepel. Míg kortársai a technológiát, a túlnépesedést és más anyagi problémákat állítottak az anyagi krízis meglétének homlokterébe, White ezek mögött kulturális és ideológiai ösztönzőket látott: „Az, hogy az emberek mit tesznek az ökoszisztémával, attól függ, hogy hogyan gondolkodnak magukról a körülöttük lévő dolgokról. A humánökológia mélyen összefonódik a természetünkről és a sorsunkról alkotott hiedelmekkel – vagyis a vallással.”¹⁰

White nemcsak vészharangokat kongatott, de megoldást is kínált, amely szintén egybehangzik a *Laudato si'* címet viselő pápai körlevél alapvetéseivel. Egyrészt a már említett értékválságot említi: „Mivel problémáink gyökerei nagyrészt vallási eredetűek, a megoldásnak is alapvetően vallási jellegűnek kell lennie, akár annak nevezzük, akár nem. Újra kell gondolnunk és éreznünk a természetünket és a sorsunkat.”¹¹ Másrészt, ugyan tesz utalást a keleti vallásokra, különösen a zen buddhizmusra, a római kereszténységen belül is talál követendő útra. Ha az Assisi Szent Ferenc által képviselt alázat nemcsak az egyént, hanem a teljes emberiséget hatja át, az összes teremtetett életforma egyenlőségben való együttélésének ideálja válik valóra.

Lynn White cikkének utolsó összegző, rövid mondata így hangzik: „Szent Ferencet javaslom az ökológusok védőszentjének.”¹² Ez a kívánsága valósággá

⁹ WHITE 1967: 1205.

¹⁰ WHITE 1967: 1205.

¹¹ WHITE 1967: 1207.

¹² WHITE 1967: 1207.

vált 1979. november 29-én, amikor Szent II. János Pál pápa Szent Ferencet az ökológia védőszentjévé avatta az *Inter Sanctos* bullájában. Ezentúl, ahogyan arra Ferenc pápa is utal az enciklika 10. pontjában:

„Nem szeretném úgy megírni ezt a körlevelet, hogy ne hivatkoznék egy szép példaképre, aki lendületet adhat nekünk. Az ő nevét vettem fel, amikor Róma püspökévé választottak, hogy vezetőm és ihlető forrásom legyen. Azt gondolom, Ferenc adja a legkiválóbb példát a törődésre azzal, ami gyenge, valamint az örömmel és hitelesen megélt átfogó ökológiára. Ő – akit a nem-keresztények közül is sokan szeretnek – a szent pártfogója mindazoknak, akik ökológiai tanulmányokat folytatnak és az ökológia területén dolgoznak.”¹³

*Az 1990-es évek: a Yale Vallási és Ökológiai Fórumának
(Yale Forum on Religion and Ecology) megalakulása*

Annak a témának a megvitatása, hogy a különböző hitrendszerek az ember és a természet közötti viszonyt miként határozzák meg, és hogy mindez milyen hatással van úgy anyagi, mint szellemi környezetünkre, jelentős szakirodalmat és szakértői gárdát hozott létre az 1990-es évekre, és a legmagasabb presztízsű intézmények kutatói álltak az ügy élére. *Vallás és ökológia* címmel 1996 és 1998 tízrészes konferenciasorozatot szerveztek a Yale Egyetem professzorai, Mary Evelyn Tucker és John Grim, amelyen csaknem ezer kutató vett részt, akiknek eredményeit *The Religions of the World and Ecology Book Series* [A világ vallásai és az ökológia] című szintén tízrészes könyvsorozatban adták közre. Ennek a tevékenységnek a folytatásaként alakult meg a Yale Vallási és Ökológiai Fóruma. A Fórum csak egyike a számos és folyamatosan bővülő környezet-tudatosságot inspirálni kívánó spirituális platformoknak.

¹³ Ferenc pápa 2015.

*A vallások hozzájárulása a 2015-ös párizsi
klímacsúcs előkészítéséhez és remélt sikeréhez*

A vallásközi megmozdulások hosszú múltra tekintenek vissza, amelyek közül itt a jelen írás tárgyát képező pápai körlevél születése közvetlen előzményének tekinthető, 2014. szeptember 23-án New Yorkban az ENSZ akkori főtitkára, Ban Ki Moon által az Egyházak Világtanácsa (World Council of Churches) és a Vallások a Békéért (Religions for Peace) szervezettel karöltve szervezett vallásközi csúcstalálkozót emeljük ki. Ennek a tanácskozásnak a célja az volt, hogy az akkor még csak perspektívaként létező párizsi klímacsúcson az éghajlatváltozásra hatékony és végrehajtható válaszok születését az itt összegyűlt harminc vallási vezető is befolyásával elősegítse. Nyilatkozatban foglalták össze a Párizsban tanácskozó diplomácia számára üzenetüket, amelyben a korábbi hasonló nyilatkozatokban (a 2008-as *uppsalai vallásközi éghajlati kiáltvány*, a 2009-es *vallásközi nyilatkozat az éghajlatváltozásról* és a 2011-es *nyilatkozat az éghajlati igazságosságról és a fenntartható békéről Afrikában*) lefektetett elkötelezettségüket erősítették meg. Ezt a nyilatkozatot számos nyelvre lefordították, terjesztették, és a részt vevő felekezetek annak aláírását szorgalmazták vallási vezetőik és híveik körében.

Az itt írásban foglaltakat 2015-ben a párizsi klímakonferencia előtt közvetlenül összeülő több mint 150 különböző vallási vezető ismételte meg közös nyilatkozatban:

„Mi mint vallási vezetők: együttesen állunk ki, hogy mély aggodalmunkat fejezzük ki az éghajlatváltozás következményei miatt a Földre és az emberekre nézve, akiket hitünk szerint közös gondoskodásra bízunk. Az éghajlatváltozás valóban veszélyt jelent az életre. Az élet értékes ajándék, amelyet kaptunk, és amelyet gondoznunk kell.”

Ugyanebben az évben Ferenc pápa enciklikája mellett más vallások is, mint például a muszlim és a lutheránus felekezetek, külön deklarációkat adtak ki híveik a klímaváltozás elleni cselekvésre való buzdítására.

LAUDATO SI': FERENC PÁPA INTELMEI
A KLÍMAVÁLTOZÁSSAL KAPCSOLATBAN

Az enciklika tartalma

A pápai enciklika hat fejezetre tagolódik, amelynek struktúráját szerzője is röviden ismerteti a bevezetőben, ahol kontextusba helyezi írását – ismer-teti fő motivációit, valamint utalást tesz elődei és más vallási vezetők hasonló intelmeire. Elsőként annak érdekében, hogy az olvasóban az üzenetre való befogadókészség és az abból adódó cselekvésre való ösztönzöttség kialakuljon, a világunkban uralkodó ökológiai válság súlyosságát a tudományos tények ismertetésével érzékelteti. Áttekintését a környezetszennyezés, az éghajlat-változás, a víz problémája, a biológiai sokféleség csökkenése, az emberi élet minőségének romlása, az egyenlőtlenségek, a változtatásra szövetkező erők gyengesége és a nézetkülönbségek témakörébe rendezi. Ezután a második fejezetben kitérőt tesz a zsidó-keresztény etika azon elemeire, amelyek az ezekhez a felekezetekhez tartozókat a környezettudatos életvezetésre ösztönözhetik.

Az a megállapítás, hogy a környezeti rombolás mély gyökerei az értékrendünkben keresendők, már a legelső mondatokban is megfogalmazódik. Léván az enciklika fő tézise, a pápa a fennmaradó fejezeteket ennek kifejtésének szenteli négy különböző megközelítésből. Az elemzés az etikai-magatartási minták leírásával indul, majd a válság létének és okainak minden dimenzióját felölelő, a pápa által *átfogó ökológiának* elnevezett megközelítést mutatja be. Ezt követően az összefogáshoz szükséges, eddig kevésbé gyakorolt kommunikatív és nem dominatív jellegű párbeszéd jellemzőit szedi pontokba, és az értekezés környezettudatosságra nevelő módszertani ismertetővel zárul.

Az enciklika megírásának motivációi

A római katolikus egyház vezetőjének a globális krízishelyzettel kapcsolatos, a fent említett vallási fórumokon túl történő tekintélyes terjedelmű és erőteljes hangnemű felszólalása jelzi, hogy megírása háttérében nyomós indítékok állnak,

és az azokra való utalások átszövik az enciklika teljes szövegét. A pápa elsősorban a környezeti degradáció ellen fellépő nemzetközi politika gyengeségét emeli ki, és a tényt, hogy a gazdasági érdekek írnak felül minden más, hosszabb távú megfontolást. Ilyen környezetben minden változtatásra tett erőfeszítés „[r]omantikus álmodozó által okozott kellemetlenségnek vagy leküzdendő akadállynaknak” minősül – állapítja meg.¹⁴

Kellő felhatalmazottság nélkül a nemzetközi környezeti csúcstalálkozók nem tudnak érdemi megállapodásokat kieszközölni, azoknak érvényre jutására pedig még kevésbé van befolyásuk.¹⁵ Megoldásként Ferenc pápa hivatkozik XVI. Benedek pápa korábbi nyilatkozatára, aki azon világgazdaság kialakításához, amely a bolygó összes teremtményének jólétét szolgálja, a valódi politikai világtekintély meglétét látja szükségesnek.¹⁶ Az enciklikából nem derül ki pontosan, hogy ki lehetne alkalmas ilyen szerepre; a kíváncsú dialógusok jellemzésekor a pápa azt jelenti ki, hogy a vallás nem vállalhat fel egyedüli döntő szerepet (188), de az etikus párbeszéd létrejöttéhez a legalkalmasabb tényező.¹⁷

A pápa említést tesz arról a tényről is, hogy mivel az emberiség nagy része magát hívőnek tartja, az egyházaknak különös befolyása van a környezetről és az egymásról való gondoskodás kultúrájának kialakítására és erősítésére. Végkövetkeztetése, hogy a megoldás útja alapvetően nevelési feladat, de az egyházak összefogásán túl a tudománynak és a környezeti mozgalmaknak is túl kell lépniük saját egyéni érdekkörükön – amely attitűdről belátja, hogy „[t]ürelmet, aszkézist és nagylelkűséget igényel”.¹⁸

Az enciklika helye a környezeti témájú megnyilatkozások sorában

Ugyan az egyházak közül valószínűleg a katolikus a leggyakorlottabb a világvége jövedülésében, a pápai enciklika nem az apokalipszis rémképét előrevetítő

¹⁴ Ferenc pápa 2015: 54.

¹⁵ Ferenc pápa 2015: 166.

¹⁶ Ferenc pápa 2015: 175.

¹⁷ Ferenc pápa 2015: 63.

¹⁸ Ferenc pápa 2015: 201.

bűnbánatra való felhívás. Tudományos kutatási eredményekből és szakértői véleményekből kiindulva, a tárgyilagosság eszközével élve igyekeznek a helyzet súlyát érzékeltetni; az ezekre alapozó érvrendszere és levont következtetései is inkább a fenntarthatóság szakirodalmából mára klasszikusoknak tartott művekhez teszik hasonlatossá. Ezek közül kiemelendő a Willy Brandt (1913–1992) nevével fémjelzett, a Világbank megbízásából 1980-ra elkészült *North-South: a Program for Survival* [Észak és Dél: a túlélés programja] című, könyv¹⁹ alakban is közreadott jelentés, amelynek meghatározó tézisei szinte megismétlődnek Ferenc pápa körlevelében.

A Brandt-féle jelentés fő pillére Indira Gandhi (1917–1984) 1972-es stockholmi környezeti csúcstalálkozón elhangzott beszéde, ahol az elnöki választási kampány jelszavát (*garabi hatao* – a szegénység felszámolása) fogalmazta át a nemzetközi környezeti konfliktus megoldásának irányadó elvére: „Nem a szegénység és a szükség a legnagyobb szennyező?” és „A szegénység a környezeti szennyezés legrosszabb formája.”²⁰ A stockholmi találkozón a tárgyalásokon nem a környezeti kérdések domináltak, hanem annak felismerése, hogy a fejlődő és fejlett országok közötti különbségekből adódó feszültség feloldása nélkül előrelépés e téren nem érhető el.

A találkozó eredményeit a konferenciát záró deklarációban 26 irányelvre bontva összesítették, és ezek megvalósítására 109 pontos cselekvési tervet is összeállítottak. Ezek közül itt a 21. elvet emeljük ki, amely érvényesülésének hiányát úgy a Brandt-jelentés, mint a pápai körlevél a környezeti problémák egyik legfontosabb forrásának tartja. Jelen szerző fordításában az elv így hangzik: „Az államoknak joga van [...] saját erőforrásaik kiaknázására [...] és felelősségük arra, hogy biztosítsák [...] hogy ne okozzanak környezeti károkat más államok vagy régiók területén [...]”²¹

A Brandt-féle jelentés vezeti be a globális észak és a globális dél fogalmát, és rajzolja fel azt a térképet, amelyen e két pólus közötti határvonal egyúttal

¹⁹ BRANDT et al. 1981.

²⁰ “Are not poverty and need the greatest polluters?”; “Poverty is the worst form of environmental pollution.” GROBER 2012: 164.

²¹ *Report of the United Nations Conference...* 1972: 5.

az összes gazdasági és ökológiai mutató választója is. Az egyenlőtlenségek felszámolásának mérőköveit így definiálja:

- fel kell hagyni a növekedés és a fejlődés összetévesztésével és azzal a gondolattal, hogy a fejlődő országok gazdaságát és társadalmát a fejlett országok mintájára kell alakítani;
- a legfontosabb célnak a jövedelmek igazságos elosztásának kell lennie;
- a termelés, a GDP vagy a bármilyen módon mért életszínvonal emelése nem lehet a fejlődés célja.

Ferenc pápa az enciklika 51. és 52. pontjában a „világméretű egyenlőtlenség” jelenségét taglalva tér ki az Észak és a Dél pólusának meglétére és az ebből keletkező feloldandó feszültségre. Ezek közül itt az 52. pontot idézzük:

„A szegények földje Délen gazdag és kevésbé szennyezett, de ők nem válhatnak a javak és erőforrások tulajdonosává, hogy kielégíthessék alapszükségeiket, mert a kereskedelmi kapcsolatok és a tulajdonszerkezet visszás rendszere megakadályozza őket ebben. A fejlett országoknak hozzá kell járulniuk ezen adósság törlesztéséhez azáltal, hogy jelentős mértékben korlátozzák a nem megújuló energia fogyasztását, és anyagilag segítik a leginkább rászoruló országokat a fenntartható fejlődés irányvonalainak és programjainak megvalósításában.”²²

A Brandt-féle jelentés másik fő pillére a szintén 1972-ben napvilágot látott fenntarthatósági klasszikus, a magyarra *A növekedés korlátai* címmel fordított, Jay W. Forrester (1918–2016) matematikus-futurológus vezetésével az MIT fiatal kutatói (Donella és Dennis Meadows, Jørgen Randers és William W. Behrens) által végzett ötváltozós trendszimuláció és az abból levont következtetések (Meadows-jelentés). Prognózisuk szerint, ha a világ népességének, az iparosodásnak, a környezetszennyezésnek, az élelmiszer-termelésnek és az erőforrások kimerítésének a jelenlegi növekedési tendenciái változatlanul folytatódnak, akkor a bolygónk eltartóképességének határait a következő évszázad során

²² Ferenc pápa 2015: 52.

fogjuk elérni. Ennek a legvalószínűbb eredménye az emberi populáció és javai előállításának hirtelen és ellenőrizhetetlen csökkenése lesz.²³

A szerzők a súlyos rendszerszintű zavarok bekövetkezte mellett az ökológiai és gazdasági stabilitás állapotának lehetőségét is felvillantják, de hangsúlyozzák, hogy ez csak tudatos és kitartó erőfeszítés eredményeként jöhet létre. A globális egyensúlyi állapot kialakulásának feltétele, hogy a bolygó teljes lakossága alapvető anyagi szükségleteinek kielégítése megvalósuljon, ahol minden embernek egyenlő esélye van egyéni potenciáljának megvalósítására. Ennek elérése érdekében a konkrét lépések megtétele sürgető és nélkülözhetetlen.²⁴

A teljesség kedvéért még megemlítjük a fenntarthatósági szakirodalom legidézettebb művét, az 1983-ban megalakult *Környezet és Fejlődés Világbizottsága* (*World Commission on Environment and Development*) négyéves munkájának összefoglalásaként megszületett, mintegy négyszáz oldalas *Our Common Future* [Közös jövőnk] című dokumentumot, amelyet a bizottság vezetőjének kinevezett Gro Harlem Brundtland asszony után Brundtland-jelentésként is ismernek. Brundtland Norvégia környezetvédelmi minisztere és miniszterelnöke is volt, aki még gyerekkorából ismerte Willy Brandtot, és a Bizottság vezetőjeként is célja a Brandt-féle elvek továbbgondolása volt. Az 1987-ben publikált mű nemcsak a fenntartható fejlődés szlogenné vált definícióját tartalmazza, hanem a fenntarthatósági érvrendszerek három legfontosabb tényezőjének – szükség, növekedés, fejlődés – is pontos lehatárolója.

Ezek szerint a szükség az emberek alapvető szükségleteit jelenti, nem egy elit felső osztály luxushoz feltételezett jogának érvényesítését. Ennek a tételnek a következménye, hogy a növekedésnek azokban a régiókban kell létrejönnie, ahol az alapvető emberi szükségletek nem elégülnek ki. Tehát a növekedés a szegénység leküzdésével azonos – a gazdag régiókban anyagi értelemben szűkülési folyamatot jelent, amellyel egy időben a nem anyagi életminőség határtalan emelkedése következik be. A fejlődés egyetlen célja, hogy a bolygónk összes állampolgárát képessé tegye alapszükségletei kielégítésére. E jelentés egyik legvitatottabb pontja, hogy az ennek érdekében történő gazdasági fejlődés

²³ MEADOWS et al. 1972.

²⁴ MEADOWS et al. 1972.

jelenségét nem utasítja el kategorikusan. A fejlődés összességében a különböző fejlettségű régiók közötti különbségek csökkentését jelenti, a fenntartható fejlődés pedig a természet, az emberiség és a különböző kultúrák közötti egyensúlyi állapotát, amely ideál emberi civilizációnk új modellje.

Ferenc pápa megfogalmazásában a fejlődés kettős jelentésének és irányultságának szükségszerűsége így hangzik:

„[e]lérkezett az idő, hogy elfogadjunk bizonyos mértékű csökkenést a világ egyes részein, és arra fordítsunk erőforrásokat, hogy a világ más részein egészséges növekedés mehessen végbé. XVI. Benedek azt mondta, hogy »a technológiailag fejlett társadalmaknak késznek kell lenniük mértéktartó magatartásformák követésére, csökkentve saját energiafogyasztásukat és javítva az energiafelhasználás feltételeit«.”²⁵

AZ ENCIKLIKA TÉTELEINEK GYAKORLATI PÉLDÁI

Ahogy azt a bevezetőben is említettük, a pápai körlevél javaslata, hogy annak érdekében, hogy kiutat találjunk az általa globális értékrendi válságnak definiált helyzetből, azt az általános nézetet, amely az emberi tapasztalásból csak a racionalitást tartja érvényesnek és mint ilyet bármely problémára való megoldás eszközeként, meg kell haladni. A vallások, a művészetek, a nyugatitól különböző kultúrák és közösségek igazságainak és szépségének a tudomány és a technológia racionalitása mellé emelésének folyamata jelölhet ki új, a fenntarthatóbb emberi civilizáció felé vezető irányokat.²⁶

Ferenc pápa ezzel azt a nézetet bírálja, amely a tudomány racionalitását tartja a racionalitás egyetlen létező formájának, és a vallásokban, az irodalomban, a bölcsleletben, az alkotó művészetek által létrehozott szépségben rejltó racionalitás fel- és elismerésére buzdít.²⁷ Jelen írás egy-egy példát hoz az irodalom és a filozófia berkeiből, amelyek karakteresen képviselik a racionalitást

²⁵ Ferenc pápa 2015: 193.

²⁶ Ferenc pápa 2015: 199, 200.

²⁷ Ferenc pápa 2015: 62.

tudománytól különböző megnyilvánulási formáit, és ennek megfelelően az élet kihívásaira adható válaszadás más, de érvényes útjait járják.

Galaxis útikalauz stopposoknak

A tudományos fantasztikus műfaj, ahova Douglas Adams rendhagyó figuráinak úrkalandozásairól szóló beszámolóit sorolják, jóval régebbi, mint ahogyan azt vélni lehetünk hajlamosak. Példa erre az alábbi részletes leírás egy, a földi világunkon túl létező realitásról, amelyből kivéve néhány egyértelműsítő kifejezést nem biztos, hogy rögtön minden olvasó felismeri eredetét: „Akkor új eget és új földet láttam. Az első ég és az első föld elmúlt és a tenger is megszűnt. Akkor ... láttam, hogy a ... város ... leszáll ... Tündökölt, mint a drágakő, mint a kristálytisztajáspis. Széles, magas fala volt, tizenkét kapuval.” Ezek a mondatok János apostol jelenéseinek könyve 21. fejezetében szerepelnek és a mennyei Jeruzsálemet írják le, amely a hívő keresztény lélek földi béklyóitól való megszabadulása utáni utazásának végső állomása.

A legtöbb mítosz és vallási kozmológia a tér sajátos szerkezetének is leírása, amely összefüggésben van a benne élők tudásával és képességeivel is. Az ember vágyakozása az ismeretlen dimenziók felfedezésére, amely egyben őt is felruházza az azokban rejlő tudásokkal, az emberi civilizáció kezdete óta velünk él. A minket körülvevő közvetlen térről, illetve a világegyetemről alkotott elképzeléseink önmagunk és lehetőségeink távlatait is behatárolják. Douglas Adams ebből kiindulva jegyezte le a *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy* [*Galaxis útikalauz stopposoknak*] címmel 1979-ben megjelent, az azt követő évtizedekben őt, végül halála után még egy hatodik résszel kiegészülő „trilógia” első mondatait:

„Messze kinn a Galaxis Nyugati Spirálkarjának soha fel nem térképezett, isten háta mögötti zugában található egy sehol nem jegyzett sárga nap. Durván kilencvenmillió mérföldre tőle kering egy tökéletesen jelentéktelen, kékeszöld bolygócska melynek majomtól eredő civilizációja olyan döbbenetesen primitív, hogy a kvarcórát még mindig pompás dolognak tartja.”²⁸

²⁸ ADAMS 2015: 7.

A szöződő történetfolyam az emberiség tudatlanságát az őt magát is magában foglaló világ szépségéről és teremtményeinek képességeiről számos, e fenti idézethez hasonló abszurd módon mutatja be. A regény a Föld pusztulása előtti percekben kezdődik egy reggelen, amikor a földlakó Arthur Dent azt próbálja megakadályozni, hogy a helyi hatóságok által odarendelt buldózerek lerombolják a házát. Kozmikus léptékben ez egybeesik azzal az eseménnyel, amikor egy vagon űrjármű érkezik a Föld légterébe, amelyről bejelentik a Galaktikus Hiperűr Tervezési Tanács végzését, miszerint a Naprendszerünkön keresztül vezető hiperűr-bekötőút építése miatt a Földet szanálják, ami két percen belül meg is történik.

Mint kiderül, az emberiség veszte egyrészt azon múltott, hogy nem éltünk a rendelkezésünkre álló ötven év alatt a terv elleni fellebbezés lehetőségével, amelyet a Földtől pusztán négy fényévre lévő Alfa Centaurin megtehattünk volna. A pusztulásunkhoz vezető másik tényező egy sajnálatos félreértésből eredt, amely főként a Birodalmi Galaxis új elnökévé választott Zaphod Beeblebrox nárcisztikus természetének volt köszönhető, aki a bolygónk szanálásának engedélyét tévedésből írta alá, mert azt hitte, hogy az orra alá nyújtott dokumentumon csak autogramot kérnek tőle.

Még a Föld megsemmisítésének műveletét végrehajtó vagonok is, akik inkább szemellenzős szabálykövetésükről, mint szenvedélyükről vagy empátiájukról ismertek a Galaxisban, értetlenül álltak az emberek a civilizációjuk fennmaradása érdekében az utolsó utáni pillanatban tett gyenge próbálkozásuk előtt, amikor a szanálási felszólítás utáni percekben egy sietve üzembe helyezett rádióon random kiválasztott hullámhosszon próbáltak a végzés ellen szót emelni. Az űrjármű hangosítóberendezéséből – az emberiség végítéleteként – még az utolsó pillanatokban hallható a válasz: „Sajnálom, de ha magukat ennyire nem érdeklik a helyi ügyek, az igazán a maguk baja.”²⁹ Majd a vagonok maguk közt tett megjegyzését: „Rohadt egy apatikus bolygó. Nem kár érte.”³⁰

A fent bemutatott töredékekből sem nehéz a *Galaxis útikalauz* fantáziája és a pápai körlevél tartalma között az áthallásokat felfedezni. Egyrészt a Ferenc

²⁹ ADAMS 2015: 26.

³⁰ ADAMS 2015: 26.

pápa által is elmarasztalt rövid távú személyes érdekeken való túllépésre való képtelenség, a közjóra irányuló cselekvés késlekedésének sajátos, de igen hatásos bemutatását olvashatjuk. Másrészt amikor nem ismerünk magunk felett semmilyen hatalmat, amire Benedek pápa utalt, akár – ahogyan a görög mitológiában is számtalan példát találunk rá – ezen erők szeszélyének is áldozatává válhatunk.

Az „útikalauz” szerzőjének majd negyed százada bekövetkezett halála után is változatlan népszerűségnek örvend, és a történet abszurdításából merítő közösségi megnyilvánulások formájában tovább él, példázva, hogy a művészet, az alkotó fantázia az egyik leghatásosabb eszköze az emberek közös célok és mítoszok mentén való közösséggé formálásának és a céljaik elérésére irányuló cselekvés létrejöttének.

Robert C. Solomon

Jelen szerző meglátása szerint Robert C. Solomon *Spirituality for the Sceptic* [Spiritualitás szkeptikusoknak] című írása ugyan a pápai körlevélről függetlenül és azt bő egy évtizeddel megelőzően született, a Ferenc pápa által felvázolt probléma – „hiányzik a megbízható etika, az a kultúra és spiritualitás, amely [a modern embert] ténylegesen korlátozná és a józan önmegtagadás keretei között tartaná”³¹ – megoldásához olyan filozófiai támpontokkal szolgál, amelyek ennek a kívánatosnak tartott etikának és spiritualitásnak a kifejlődését nagymértékben elősegítik.

Az amerikai filozófus könyvét azoknak a történelmi eseményeknek és a velünk élő túlkapasoknak vagy akár csak a tudatlanságból eredő viszonylag ártalmatlan vadhajításoknak az áttekintésével kezdi, amelyek a legtöbbeket a vallásoktól vagy a spiritualitástól távol tartanak. A pápához hasonló következtetésre jut, miszerint a vallási tanítások nem helyes értelmezéséből adódó emberi szenvedést ugyan nem menti semmi sem, de az ilyen borzalmak ismétlődésének elkerülése érdekében a szellemet vagy spiritualitást nélkülöző világ ideálja még elképzelhetetlenebb és elfogadhatatlanabb. Solomon a megoldásokért nagy

³¹ Ferenc pápa 2015: 105.

filozófuselődeihez fordul, hogy a lélek, a hit, a spiritualitás és a tudomány olyan értelmezésére jusson, amely ezek egymást támogató és kiegészítő összekapcsolódását eredményezi az eddigi, sokszor ellenséges-kizáró viszonyulás helyett.

A spiritualitás és a tudomány erőszakolt ellentéte abból adódik, hogy a spiritualitást az emóciókhoz és a túlvilághoz, a tudományt pedig a racionális-intellektuális evilághoz tartozónak véljük. Való igaz, hogy a spiritualitás az érzékszervi stimulusainkon túli létezés megtapasztalása, de az így felfedezett világot az embertársaink, a közösségi lét, a természet, a művészet vagy akár a technikai alkotások szépsége népesíti be, nem túlvilági démonok vagy angyalok.

A spiritualitás az önmagunkon való túllátás képessége, amely ugyan mindannyiunkban megtalálható, de fejlesztendő adottságunk, amely folyamat során mi magunk változunk meg. Megváltozik a világgal és teremtményeivel való érintkezésünk módja és erről a kapcsolódottságunkról való megtapasztalásunk. Az ember saját életére folyamatosan kibontakozó alkotásként kezd el tekinteni, és azt akként is tiszteli meg. A spiritualitásnak ezért nem az evilágiság, a tudomány vagy a racionalitás az ellentéte, hanem a kicsinyesség, az egoizmus, a hiúság és az önteltség.

Solomon szerint a spiritualitás három fő eleme a tisztelet, a bizalom és a szeretet, amelyek életünk egzisztenciális bizonytalanságának tudatosítását és elfogadását teszik számunkra lehetővé. A tudatosítás felelősségvállalást, az elfogadás lelkes odaadást, és nem passzív belenyugvást jelent. A tisztelet saját korlátaink felismerése, hogy nem rendelkezünk teljes kontrollal saját életünk felett, a bizalom pedig ennek a tiszteletnek a folytonosságát eredményezi – bízunk abban, hogy a befolyásunk feletti erők nem csak játszanak velünk elpusztításunk vagy kínzásunk szándékával, ezért odaadásunk akkor sem hagy alább, amikor a dolgok nem nekünk kedveznek.

Korlátaink felismerése nem foszt meg saját erőnktől, hanem annak formát, irányultságot ad. A nálunk nagyszerűbb megtapasztalása lehetetlen abból az álláspontból, ha magunkat teljesen jelentéktelennek tekintjük. A fenséges-ségről való tudatosság egyben azt is jelenti, hogy meggyőződünk arról is, hogy van, ami a mi dolgunk, és felelősek vagyunk azért, hogy ezeket a feladatainkat bölcsen végezzük el. Ferenc pápa ezt az ember elidegeníthetetlen „egészen

különleges méltóságának”³² nevezi, amely „a jóra, az igazságra és a szépségre való nyitottságot”³³ jelenti, és azt a „válaszadó képességet, amelyet Isten folyamatosan bátorít az emberi szív legmélyén”.³⁴

Solomon kitér arra is, hogy a bizalom egyben saját sérülékenységgünk felvállalásának képessége is, és erről tanúbizonyságot is tesz, amikor felfedi, hogy ugyan egészen kiváló, ön maga számára is kikezdheterlen intellektuális érvrendszere volt hosszú évtizedekig a spiritualitástól való tartózkodásra, de valójában negatív emóciói tartották távol a fent ismertetett spiritualitás felé való nyitástól. Az irigységet és a neheztelést emeli ki mint azokat a saját korlátaink felismeréséből adódó érzéseket, amelyek tisztelet és bizalom nélkül válnak negatív, akadályozó tényezőkké.

A másik, klasszikusan ellentét párba állított kapcsolat a ráció és az emóció kettőssége, ahol a ráció a racionális, az emóció irracionális világába tartozóként különül el. A fenti példákban is kitűnik, hogy a ráció és az emóció nem létezik egymás nélkül, és nem csak az emóciókat nem lehet abszolút kategóriákra lehatárolni. Hogy mi számít racionalitásnak, attól függ, hogy melyek a prioritásaink, ami kultúránként, foglalkozásonként és egyénenként is változik. A nyugati kultúrában azt feltételezzük, hogy a logikai rendezettség a legmagasabb fokú, és a kreativitásból vagy az emóciókból adódó strukturálódási módokat alsóbbrendűnek tartjuk – még magát a természetet is javításra szorulóként kezeljük.

Ennek ellenére a nyugati filozófiában is található számos elismert gondolkodó elképzelése, miszerint az értelem és az érzelem világának elválasztása erőszakolt, és az a képünk, hogy irracionális szeszélyes emócióink racionális objektivitásunk alapállapotát csak időszakosan zavarják, nem helytálló. David Hume (1711–1776) szerint életünk végcéljait emócióinkban határozzuk meg, a racionalitás csupán eszköz, amely által ezeket elérjük – ezért emócióink sokkal több figyelmet és tiszteletet érdemelnének tőlünk.

³² Ferenc pápa 2015: 43.

³³ Ferenc pápa 2015: 205.

³⁴ Ferenc pápa 2015: 205.

Friedrich Nietzsche (1844–1900) *A hatalom akarása* [*Der Wille zur Macht* 1901] című, halála után megjelent kötetében az itt tárgyalt kettősséget a szenvedélyre és az értelemre bontotta le: az értelmet „[a] különböző szenvedélyek és vágyak közötti kapcsolatok állapotaként”³⁵ írta le, hangsúlyozva, hogy a szenvedélyek sem teljesen mentesek a racionalitástól. A francia Nietzsche-kutató Gilles Deleuze (1925–1995) így fogalmaz: „Az értelem mindig az irracionálisból kivájt terület – egyáltalán nem védett az irracionálistól, hanem áthatja azt, és csak az irracionális tényezők közötti sajátos viszony határozza meg. Minden értelem mögött téboly és sodródás húzódik.”³⁶

Ebből a szemszögből vizsgálva úgy a tudomány, mint a spiritualitás valamilyen viszonyrendszer felépítésére törekszik, amely az igazságra, a harmóniára, a boldogságra való vágyunk kielégítéséből táplálkozik – a célok lehetnek különbözők, de a vágy, a nyitottság, a nyugalanság, a kétkedés, amely egyetlen konklúzió igazságát sem tartja végérvényesnek, mindkettőben egyezik. Az a tudomány vagy spiritualitás, amely bizonyosságra törekszik, dogmatizmus, hiányzik belőle a tisztelet és a bizalom, amely önmagunk meghaladására tesz minket képessé. A spiritualitás Solomon által meghatározott három tényezője közül a szeretetről nem itt ejtünk szót, hanem alább, jelen írás összegző részében.

ÖSSZEGZÉS

Általában krízishelyzetek – legyenek azok személyesek vagy az itt tárgyalt globálisak – kényszerítenek minket arra, hogy a nagy kérdésekkel szembesüljünk, amelyeket Ferenc pápa is feltesz az enciklikában, és buzdít is arra, hogy „[r]ákérdezzünk mindennek a céljára és értelmére”.³⁷ Ez az a fent kifejtett kételkedő álláspont, amely eredeti jelentésükben úgy a tudomány, mint a spiritualitás fő jellemzője, ezért lelkiismereti hovatartozás nélkül bárki számára nyitott, és az enciklika üzenetét alaposan megfontolva úgy tűnik, az egyetlen

³⁵ SOLOMON 2002: 53.

³⁶ SMITH 2007: 75.

³⁷ Ferenc pápa 2015: 113.

járható út a problémák megoldására. A pápa arra az örök kérdésre is, hogy ha Isten jó, miért létezik a rossz – jelen esetben a környezetünk pusztulása –, olyan választ ad, amely az introspekció útjára terel minket.

„Isten valamiképpen korlátozni akarta önmagát, amikor fejlesztésre szoruló világot teremtett, ahol sok minden, amit mi bajnak, veszélynek vagy szenvedés forrásának tartunk, valójában annak a szülési fájdalomnak képezi részét, amely arra késztet minket, hogy együttműködjünk a Teremtővel”.³⁸

Az enciklika talán legjelentősebb szemléleti váltása, hogy a fenntarthatóság szakirodalmára jellemzően anyagi erőforrásaink határai helyett az emberi lét korlátait hangsúlyozza, azoknak pozitív értelmet adva, mivel „[e]gészségesebb, gyümölcsözőbb emberi és társadalmi fejlődésre adnak lehetőséget”.³⁹

A szeretet meghívás erre az útra, amely mindenkinek szól – az Isten előtt való egyenlőség ennyit jelent. Ferenc pápa szavaival: „A környezeti nevelésnek fel kellene készíteni minket, hogy végrehajtsuk ezt az ugrást a Misztérium felé, amelyből egy ökológiai etika a legmélyebb értelmét nyeri.”⁴⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAMS, Douglas (2015): *Galaxis Útikalauz stopposoknak. A világ leghosszabb trilógiája öt részben*. Ford. Kollárik Péter, Molnár István, Nagy Sándor, Németh Attila. Budapest: Gabo.
- BRANDT, Willy et al. (1981): *North-South: A Programme for Survival*. London: Pan Books.
- Ferenc pápa (2015) *LAUDATO SI'. Ferenc pápa Áldott légy kezdetű enciklikája, a közös otthon gondozásáról*. Ford. Tőzsér Endre. *Magyar Katolikus Egyház*, 2015. május 24.
- GROBER, Ulrich (2012): *Sustainability. A Cultural History*. Devon: Green Books.
- Report of the United Nations Conference on the Environment*, 5-16 June 1972. Stockholm: United Nations. (4-5) Online: <https://digitallibrary.un.org/record/523249?v=pdf>

³⁸ Ferenc pápa 2015: 80.

³⁹ Ferenc pápa 2015: 116.

⁴⁰ Ferenc pápa 2015: 211.

- SMITH, Daniel W. (2007): Deleuze and the Question of Desire: Toward an Immanent Theory of Ethics. *Parrhesia*, (2), 66–78. Online: www.parrhesiajournal.org/parrhesia02/parrhesia02_smith.pdf
- SOLOMON, Robert C. (2002): *Spirituality for the Skeptic: The Thoughtful Love of Life*. [H. n.]: Oxford University Press.
- WHITE, Lynn (1967): The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155(3767), 1203–1207.

Bibliográfia

- BROWN, Peter G. – SCHMIDT, Jeremy J. (2010): *Water Ethics. Foundational Readings for Students and Professionals*. Washington–Covelo–London: Island Press.
- CARADONNA, Jeremy L. (2014): *Sustainability: A History*. New York: Oxford University Press.
- DE SANTILLANA, Giorgio (1977): *Hamlet's Mill. An Essay on Myth and the Frame of Time*. Boston: David R. Godine.
- HENDERSON, Linda Dalrymple (2013): *The Fourth Dimension and Non-Euclidean Geometry in Modern Art*. Cambridge, MA: MIT Press.
- LEVASSEUR, Todd – PETERSON Anna szerk. (2017): *Religion and Ecological Crisis: The "Lynn White Thesis" at Fifty*. New York – London: Routledge.
- NIETZSCHE, Friedrich (2002): *A hatalom akarása: Minden érték átértékelésének kísérlete*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Cartaphilus.
- NOBLE, David F. (1997): *The Religion of Technology. The Divinity of Man and the Spirit of Invention*. New York: Alfred A. Knopf.
- RADKAU, Joachim (2008): *Nature and Power: A Global History of the Environment*. New York: Cambridge University Press.
- RADKAU, Joachim (2014): *The Age of Ecology. A Global history*. Cambridge: Polity Press.
- Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future* [é. n.]. Online: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
- SOLOMON, Robert C. (1988): *Continental Philosophy Since 1750: The Rise and Fall of the Self*. Oxford – New York: Oxford University Press.

SOLOMON, Robert C. (1990): *The Big Questions. A Short Introduction to Philosophy*. New York: Harcourt.

Statement of Faith and Spiritual Leaders: Statement from the World Council of Churches – WCC on Behalf of Different World's Faith and Religious Traditions to the High-Level Ministerial Segment of the 21st Session of the Conference of the Parties – COP21 to the UNFCCC 11th Session of the Meeting of the Parties – CMP11 to the Kyoto Protocol (2015). Online: https://unfccc.int/files/meetings/paris_nov_2015/application/pdf/cop21cmp1_hls_statement_wcc.pdf

The Statement. Climate, Faith and Hope: Faith Traditions Together for a Common Future [é. n.]. *Interfaith Action on Climate Change*. Online: www.interfaithclimate.org/the-statement.html

WERTHEIM, Margaret (1997): *Pythagoras' Trousers: God, Physics, and the Gender Wars*. London: Fourth Estate.

WERTHEIM, Margaret (1999): *The Pearly Gates of Cyberspace. A History of Space from Dante to the Internet*. New York – London: W. W. Norton.